

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ СУРГУУЛЬ
“МОНГОЛ СУДЛАЛ”
Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл

Боть XLVII (597)

DOI: 10.22353/ms20234731

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ · ИНСТИТУТ РУССКОГО ЯЗЫКА

ВОПРОСЫ
ЯЗЫКОЗНАНИЯ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ ПО ОБЩЕМУ
И СРАВНИТЕЛЬНОМУ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

ЖУРНАЛ ОСНОВАН В 1952 ГОДУ

ВЫХОДИТ 6 РАЗ В ГОД

4

ИЮЛЬ — АВГУСТ

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКА»
МОСКВА — 1988

**ХОЛБОО ХАМААРЛЫН ҮҮРЭГ ТҮРЭГ-МОНГОЛ ХЭЛНИЙ НИЙТЛЭГ
ХЭВ ШИНЖ ҮҮСЭХЭД НӨЛӨӨЛСӨН НЬ**

Рассадин В.И

Орос хэлнээс орчуулсан: Б.Даваасүрэн

Алтай овгийн хэлний нийтлэгийн тухай асуудал бол бидний мэдэхээр нэг бус үеийн эрдэмтдийн оюуныг чилээж буй асуудал юм (энэ асуудлын талаар [1-4] үзнэ үү). Өнгөрсөн хугацаанд дурдагдан буй хэлнүүд гарлын хувьд төрлийн холбоотой болохыг дэмждэг ба эсэргүүцдэг хоёр үзэл санаа үүсэж хөгжсөн билээ.

Түрэг-монгол хэл төрлийн холбоотой болохыг дэмжигчдийн дотор тэр дундаа эдгээр хэлийг зэрэгцүүлэн судалдаг эрдэмтдийн хүрээнд хүртэл түрэг-монгол хэлний нийтлэг хэв шинж гэж тооцогддог үгийн сан, хэл зүй, авиа зүйн түвшинд илэрдэг маш олон нийтлэг шинжийг гарлын хувьд төрөл хэлнүүд гэдгийн баталгаа болно хэмээх үзэл бодол эртнээс нааш багтай тогтжээ. Түүнчлэн алтай овгийн хэлнүүдийг төрөл хэмээн тууштай дэмждэг эрдэмтэд болон эсэргүүцдэг эрдэмтдийн аль аль тал нь энэ хэлний овогт багтдаг ард түмнүүд, тэдний хэл түүхэн он цагийн туршид XIII зуунаас хойш ч хоорондоо харилцаа хамааралтай оршиж ирсэн бөгөөд тус цаг үед харилцан үг зээлсэн зүйл ч бий гэдгийг хүлээн зөвшөөрдөг (жишээлбэл [5]). Цаг үеийн хувьд нэлээд эрт үед хамаардаг нийтлэг үзэгдлүүдийн тухайд гэвэл тус таамаглалыг (орч. алтай овгийн хэлнүүдийг төрөл гэж үздэг онол) дэмждэг эрдэмтэд нэгэн нэгдмэл байх үеийн өвөг алтай хэлнээс уламжилж ирсэн өв хэмээн тооцдог буюу өөрөөр хэлбэл, алтай өвөг хэл үнэндээ нэлээд хожуу үед задарсан гэдгийг хүлээн зөвшөөрдөг. Тус (орч. алтай овгийн хэлнүүдийг төрөл гэж үздэг) онолыг эсэргүүцэгчид бүх нийтлэг тохирдог үзэгдлүүдийг урт удаан хугацааны туршид бие биедээ нөлөөлсөн явцын үр дүн хэмээн үздэг талаар Н.А.Баскаков тэмдэглэхдээ: «Алтай овгийн хэлнүүд хэв шинжийн хувьд төстэй ба маш эрт цагт тэдгээр хэлнүүд төрөл байсан байх боломжтой хэмээх Л.В.Котвичийн онол нь магадгүй алтай судлалд гарч ирсэн хоёр дах чиглэл болох (орч. алтай овгийн хэлнүүдийг төрөл биш гэж үздэг) үгүйсгэдэг үзэл санаануудын хамгийн үнэмшилтэй нь бөгөөд энэ үзэл санааг дэмждэг зарим төлөөлөгчид (Ж.Клоусон, А.М.Щербак, Г.Д.Санжеев нар) эдгээр хэлийг төрөл байх боломжтойг огт эсэргүүцэж, илэрч буй адил төстэй үзэгдлүүдийг харилцан бие биедээ нөлөөлсний үр дүн хэмээн үздэг» [2, 49 х.,].

Алтай овгийн хэлнүүдийн нийтлэгийн асуудал, тэр дундаа түрэг-монгол хэлний нийтлэгийн асуудал одоо ч шийдэгдээгүй хэвээр байна. Бидний бодоход, үүний шалтгаан нь одоо хүртэл судалгааны тийм ч зөв бус арга зүй хэрэглэж байгаад оршино. Тиймээс ч сүүлийн үед судалгааныхаа арга зүйг дахин нэг эргэж харах, асуудалд өөрөөр хандах талаар дуу хоолойгоо илэрхийлэх нь их боллоо (жишээлбэл, [6-13] үзнэ үү). Үгийн сангийн тооцоолон бүртгэх арга [7-9], энэтхэг-европ хэл шинжлэлийн арга зүй [10-12], хамгийн чухал нь бүх ормол үгийг тогтоогоод, түүн дотроос нийт алтай хэлний уугуул хэлний давхаргыг ялган тогтоох [13, 14], тохирч байгаа болон зөрж буй үгийн харьцааг тал бүрээс нь нягтлан дүгнэх [6, 23 х.,] зэрэг аргыг санал болгож байна.

Алтай судлалын хүрээнд, ялангуяа түрэг-монгол хэлний нийтлэг хэв шинжийн талаар олон жилийн судалгаа шинжилгээ, хайгуулын ажил хийсний сүүлээр бид ч мөн адил алтай судлалыг мухардал, эцэс төгсгөлгүй маргаанаас гаргахын тулд судалгаа шинжилгээнийхээ арга зүйг дахин эргэж харах, хайгуул шинжилгээнийхээ арга барилыг өөрчилбөл зохилтой хэмээх бодолд хүрч байна. Зүгээр зэрэгцүүлэн тогтоох ажлаас тийм ч сайн үр дүн гарсангүй. Алтай овгийн янз бүрийн хэлнүүдэд яг тохирдог хэлний нэгжүүд байгаа нь нийт алтай хэлний үгийн сангийн нөөц байдаг гэдгийн баталгаа хараахан биш юм. Алтай овгийн хэлэнд багтдаг ард түмний эртний хийгээд олон янзын харилцаа хамаарлын үр дүн болсон ормол нэгжүүдийг зайлшгүй ул суурьтай судлах шаардлагатай байна [15, 3 х.,].

Ялангуяа эрт цагт түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон ормол нэгжүүдийг тогтооход ашигладаг арга барил болон шалгууруудыг боловсруулсан А.Рона-Ташийн үзэл санаа, онолыг хэрэглэж болмоор санагдана [13]. Тэрээр, хэрвээ алтай өвөг хэл байсан гэж үзвэл тэр хэл маш эрт цагт задарсан бөгөөд алтай өвөг хэлнүүдийн бие даасан хөгжил хувьслыг маш урт удаан түүхэн хөгжлийн үйл явц гэж үзэх ёстой хэмээн маш зөв зүйтэй тэмдэглэжээ. Жишээлэхэд, хүрэл зэвсгийн үед алтайн ард түмнүүд тэрчлэн тэдний хэл хэдийнээ хөгжлийн хангалттай үе шат туулж чадсан цаг хугацаа бөгөөд тэд хоорондоо олон янзын харилцаа холбоонд орж байсан нь тодорхой юм. Иймээс алтай судлалын шийдэх ёстой асуудал бол зөвхөн хожуу үеэр зогсохгүй мөн өнгөрсөн мянган жилийн хугацаанд орсон үгийг тогтоох ба хожмын нөлөө тусгалыг хасаад, хэрэв нийт алтай хэлний уугуул үгийн сангийн нөөц гэж үлдвэл түүнийг тогтоох явдал юм.

Түрэг-монгол хэлний нийт дундын үгсийн сан нь ихэнхдээ эртний булгар хэлний үед хамаарах эртний түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон үзэгдэл гэдгийг А.Рона-Таш маш тодорхой үзүүлсэн. Чухал нь үүнийг нотлохдоо салангид үгийг шинжлэн дүгнэх бус эсвэл хэсэг бусаг баримт шалтгаануудыг тулгуур болгоогүй харин харилцан нөхөж, баталж өгдөг тогтвортой тохироо ба шалгууруудыг систем тогтолцооны хүрээнд авч үзсэн болно. Жишээлбэл, зохиогчийн зөв зүйтэй тэмдэглэснээр авианы тогтвортой тохироо бүхий түрэг, монгол хэлний өндөр хөгжсөн мал аж ахуйн нэр томьёо нь булгар-түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон байдгийг зөвхөн *z*-г ба *š*-l хууль төдийгүй өөр хэд хэдэн шинжээс харж болно. Тиймээс эртний монгол хэлний (түүнчлэн нийт монгол хэлний) **ünige* «үнээ», *biraγu* «бярүү», *hüker* «үхэр», *uyuraγ* «уураг», *kimir* «айраг», *dal* «бог малын хашаа хороо» гэх мэт үг түрэг гаралтай юм. Түүнчлэн төмөрлөг боловсруулахтай холбоотой монгол хэлний үндсэн нэр томьёо мөн түрэг гаралтай үгс байдаг. Жишээлбэл, *darqan* «дархан», *qoryoljin* «хар тугалга», *temür* «төмөр», *ayurqai* «уурхай» г.м. Умард Хүннү бут цохигдсоны сүүлээр булгар-түрэгийн овог аймгууд умард хүннүчүүдийн хамт Төв Азиас өрнө зүгт нүүдэллэснийг үндэслэвэл дурдагдан буй холбоо хамаарал м.э. I зуунаас бүр өмнө болж өнгөрсөн гэдгийг бид зоригтой таамаглаж болно. Өөрөөр хэлбэл, өргөн уудам нутаг орныг хамарсан монголчуудын улс төрийн бодлого, түүнчлэн тэдний хэлний нөлөө тусгал их байсан Чингис хааны үеэс мянга илүү жилийн өмнө гэсэн үг.

Үүнээс гадна Дж.Клоусон болон А.Рона-Таш [5,13] түрэг гаралтай үгс монгол хэлэнд эртний түрэг хэлнүүдээс түүхийн харилцан адилгүй цаг үед орж байсан гэсэн дүгнэлтэд хүрсэн байдаг. Чухам тиймээс л авианы нарийн тогтвортой тохирооны хуулийг тогтоох боломжгүй юм.

Тиймээс түрэг-монгол хэлний нийтлэг хэмээн тооцогдож буй хэлний нэгж бүрийг гярхай нягтлан дүгнэх шаардлагатай. Түрэг-монгол хэлэнд тохирдог ижил төстэй талуудыг болж өгвөл их тоогоор олж тогтоогоод, түүнийхээ үндсэн дээр түрэг ба монгол хэл гарал нэгтэй хэлнүүд мэтээр ярьж батална гэвэл алтай судлалын асуудлыг шийдэхэд ямар ч нэмэр болохгүй.

Түрэг-монгол хэлний үгийн сан, хэл зүйн түвшинд бидний илрүүлсэн тохирооноос харахад монгол хэлнээс түрэг хэлэнд орсон зүйл багагүй хувь эзэлж байгааг судалгаа харуулж байна ([15] үзнэ үү). Гэхдээ зөвхөн дундад

зууны үед (XIII зуун ба хожуу үе) хамаатай бус түүнчлэн түүхийн өмнөх үед ч холбогдож байна. Монгол хэлнээс орсон үгийг тодорхойлохдоо бид өөрсдийн боловсруулсан түрэг ба монгол хэлний авианы түүхэн хувьслыг давхар харгалзаж үзсэн шаардлага [15, 5-7 х., үзнэ үү] дээр үндэслэсэн болно. Жишээлбэл, авианы түүхэн хөгжлөөс харахад *dī ба *tī үе монгол хэлний *di, *ti үетэй тохирдог бөгөөд улмаар *ji ба *ci болж хөгжсөнийг мэднэ. Түрэг хэлнүүдэд *dī, ti, di, ti* үе хадгалагдаж үлдсэн. Тиймээс ямар нэгэн түрэг хэлний *ji* эсвэл *ci*-тэй үг нь эртний түрэг хэл болон эртний шинжээ хадгалж ирсэн орчин цагийн түрэг хэлэнд *dī, ti* эсвэл *di, ti*-ээр тохиолддог. Энэ нь бусад орчин цагийн түрэг хэлнүүдэд анхдагч хэлний *ji, zi* болж хөгжсөн нь монгол хэлнээс орсон гэдгийн дохио юм. Жишээлбэл, алт. *кедым*, хак. *кечжим* «хэжим» гэдэг нь монгол хэлнээс орсон буюу дун.монг. *kejim* «хэжим» хэмээх үг бөгөөд энэ нь монгол хэлний авиа зүй ба нөлөөтөн хувьсахуйн хуулиар эртний түрэг хэлний *kedim* «хувцас, нөмрөг» (эрт.түр. *ked-* «өмс-») гэдгээс үүссэн үг юм. Орчин цагийн алт. *кийим* «хувцас» < *кий-* «өмс-, нөмөр-», тоф. *кедим* «хувцас» < *кет-* «өмс-, нөмөр-», хак. *кис-* гэдэгтэй харьцуулна уу. Түүнчлэн орчин цагийн ихэнх түрэг хэлэнд тархасан *карчыгай* «харцгай» гэдэг үг нь эртний *qartiyai < **qartiyai гэдгээс үүсэлтэй ду.монг. *qarčiyai* (энэхүү утгаар хэрэглэгддэг орч.цаг.монг. *харцага, харцгай*, бур. *харсага*, халим. *харцх* харьцуулна уу) гэх монгол хэлнээс орсон үг бөгөөд энэхүү *qartiyai < **qartiyai гэх хэлбэрийг сибирийн түрэг хэлний *картыга* ~ *хартыга* «харцгай» хэлбэртэй зэрэгцүүлж болох ба түрэг хэлнээс нэлээд эрт цагт монгол хэлэнд оржээ.

Цашилбал. Чуваш хэлнээс бусад орчин цагийн түрэг хэлнүүдийн уугуул түрэг гаралтай үгэнд (лабдаизм) *л*-ших, (ротацизм) *р*-ших хууль байдаггүй өөрөөр хэлбэл, *z* ба *š* тогтвортой илэрдэг. Тиймээс энэхүү зүй тогтлын эсрэг *р* ба *л* гийгүүлэгчтэй үг илэрвэл монгол хэлнээс орсон нөлөө хэмээн үзэж болно. Жишээлбэл, сиб.-түр. *корголчун* «хар тугалга», *калчан* «халзан», *боро* «бор» гэх мэт үг дундад үеийн монгол хэлний дээрх үгтэй утга дүйх *qoryoljin, qaljan, boro* гэдгээс үүсэлтэй. Үүнийг уугуул түрэг хэлний *қорғашын* «хар тугалга», *қаш / қашқа* «морины духан дээрх цагаан зурвас», *боз* «бор (өнгө)»-тай харьцуулна уу. Эдгээр үг уугуул түрэг хэлний үг бөгөөд түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон гэдгийг эсэргүүцэж болох юм. Энэ нь үндсэндээ зөв. Гэхдээ үүний зэрэгцээ түрэг хэлнүүдэд тэр дундаа сибирийн түрэг хэлнүүдэд эдгээр үг нь монгол хэлний авиа зүй ба нөлөөтөн хувьсахуйн хуулиар хувирч буцаж орсон гэдэг ч үнэн.

Энэ мэт үгс ихэнх тохиолдолд илт монгол хэлний үгзүйн бүтэцтэй байдаг. Жишээлбэл, алт. *дыакылта* «даалгавар» < монг. *jaki-* «даалга-, захь-» + монг.хэл. *-lta* дагавар; алт. *көжүүр* «хөшүүрэг, гөнжүүр, хөшүүр» < монг. *köšigür* «id» < монг. *köši-* «хөш-» + монг.хэл. *-gür* дагавар.

Түүнчлэн хэлбэрийн хувьд XIII зуунаас өмнө цаг үед хамаарах монгол хэлнээс орсон үг байгаа нь ажиглагддаг. Жишээлбэл, бар.-сиб. тат. *мегелей* «бээлий» (эрт.монг. *begelei*, дун.монг. *be'elei*, орч.монг. *бээлий* гэдэгтэй харьцуулна уу); алт. *сарбага* «унага» (эрт.монг. *sarbaya*, дун.монг. *sarba'ā*, орч.монг. *сарваа*, бур. *харбаа* «хоёр настай унага» гэдэгтэй харьцуулна уу); куманд: *шыбырган* «шуурга» (эрт.монг. *šiyurγan*, дун.монг. *ši'ūrγan*, орч.монг. *шуурган*, бур. *шуурган* «id» гэдэгтэй харьцуулна уу).

Өмнөд сибирийн түрэг хэлнүүд ба якут хэлэнд монгол хэлний дүрслэх, авиа дуурайсан үг, тэмдэг нэрийн үг бүтээх болон байдлын тогтолцоог тусгаж авсан байдаг. Жишээлбэл, тув., тоф., якут: *кылай-* «гялалз-, гялтгана-» – тув., тоф. *кылагар*, якут: *кылыгыр* «гялалза-, гялтгана-»; тув., тоф. *кылас кын-*, якут: *кылас гын-* «гялс хий-»; тув., тоф. *кылас кылас кын-*, якут: *кылас кылас гын-* «хэдэнтээ гялс хий-», тув., тоф. *кылаңна-*, якут: *кылаңнаа-* «гялс гялс хий-» гэх мэт. Дундад үеийн монгол хэлний *gilai-*, *gilayar*, *gilas ki-*, *gilas gilasy ki-*, *gilangna-* зохих жишээ хийгээд орчин цагийн монгол хэлний *гялай-*, *гялгар*, *гялс хий-*, *гялс гялс хий-*, *гялтгана* гэх мэт мөн утгаар хэрэглэгддэг жишээтэй харьцуулна уу. Зарим энэ мэт хэлбэр киргиз ба кыпчаг хэлэнд мөн тохиолддог. Монгол хэлний нөлөө тусгал тун бага учир түрэг хэлнүүд дотроос огуз хэлний бүлэгт энэ мэт үзэгдэл тохиолддоггүй. Монгол хэлний нөлөө тусгал сибирийн түрэг хэлнүүд, киргиз хэлэнд, харин кыпчаг бүлгийн хэлнээс казах, каракалпак хэлэнд ажиглагддаг. Огуз бүлгийн хэлэнд (Чингис хааны үе хийгээд хожуу цаг үед хамаатай ормол үгийг эс тооцвол) монгол хэлнээс үг ороогүй атал сибирийн түрэг хэлнүүд, киргиз хэл ба кыпчаг бүлгийн хэлэнд гүн гүнзгий нөлөөлсөн байдгаас харахад огузууд (ямар ч байсан дийлэнх хэсэг нь) Дундад Ази руу нүүдэллэснээс хойш Төв Ази болон Өмнөд Сибирийн бүс нутагт монгол хэлний хүчтэй нөлөө тусгал эхэлсэн үйл явц бололтой. Өөрөөр хэлбэл, VII-VIII зууны сүүлээр түрэг, монгол хэл ойртож, бие биедээ урт удаан хугацааны явцад нөлөөлсөн явдал юм.

Монгол хэлний нөлөө хамгийн бага туссан татар, карачаево-балкар (жишээлбэл [16-18]) гэх мэт хэлэнд түрэг, монгол хэлний нийтлэг үг илэрдэг нь эртний түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон үг болон хожуу цаг үед түрэг хэлэнд орсон монгол үгс эзэлдэгт оршино.

Монгол хэлэнд орсон түрэг хэлний үгийг тогтоох судалгааны ажлаас үзвэл ([19-22] үзнэ үү) А.Рона-Ташийн хэлснээр нийт монгол хэлний шинжтэй тэр мэт үгийн ихэнх нь монгол хэлнүүд задрахаас өмнө эртний түрэг хэлнээс орсон байдаг. Жишээлбэл, монг. *заль* «асаж буй нүүрс», халим. *заль* «дөл», бур. *зали* «цог, гал», хууч.-монг. *jali* «дөл, урам зориг, цог» гэх мэт үгийн тоонд ордог үгс нь эрт.-түр. *jalīn* «дөл» < эрт.-түр. *jal-* «дүрэлз-, ас-, шат-»; монг. *арил-* «цэвэр бол-, арил-», бур. *арил-* «цог, гал», халим. *арл-* «цэвэр бол-; алга бол-, яв», хууч.-монг. *aril-* «цэвэр бол-; алга бол-» < эрт.-түр. *arīl-* «цэвэр бол-» < *arī-* «цэвэр ариун бай-». Эдгээр жишээ бол нэлээд эрт цагт түрэг хэл нийт монгол хэлний түвшинд нөлөөсний баталгаа юм.

Үүнээс гадна бүс нутгийн шинжтэй түрэг хэлний үг илэрдэг буюу ихэвчлэн ойрд-халх, буриад-халх хэлэнд орсон байдаг.

Түрэг хэлнээс ойрд-халх хэлэнд орсон үгийн жишээнд, монг. *эсэн*, халим. *эси* «эрүүл энх» < эрт.-түр. *esān* «эрүүл энх, гэмтээгүй»; монг. *балдаргана*, *балчиргана* «шүхэртний овог», халим. *балчрһн* «манчин, бонго, хар хорс» < түр. *балтырган* «шүхэртний овог»; монг., халим. *иг* «ээрүүл» < эрт.-түр. *ig, jig* «иг, ээрүүл»; монг. *зарам* «шигдэс, хэвэг», халим. *зарм* «шар будаа, хоног амуу; будаа, хэмхдэг амуу» < түр. *жарма, йарма* «шар будаа, хоног амуу» < түр. *жар-, йар-* «цавч-, хагал-, бутал-, хагал-» гэх мэт үг багтана.

Түрэг хэлнээс буриад-халх хэлэнд орсон үгийн жишээнд, монг. *олбог*, бур. *олбог* «дэвсэж суудаг дэсвгэр, ширдэг» < түр. *олмақ < түр. *ол «суу-» (үгийн

гарлын утгыг [21, 54 х.,] үзнэ үү); монг., бур. *той* «хурим найр» < түр. *той* «их найр» гэдгийг түр. *той*- «цад-, хана-», *тоқ* «цаггалан» харьцуулна уу.

Нийт монгол хэл задарсан үйл явц харилцан адилгүй байсан хийгээд түрэг хэлний нөлөө тусгал нийт монгол хэл задрах бүхий л явцад байсаар ирсэн гэдгийг энэ мэт түрэг хэлнээс орсон бүс нутгийн шинжтэй ормол үгээс харж болно.

Нийт монгол хэл задарснаас ч хойш түрэг хэл монгол хэлэнд нөлөөлсөөр байсан хийгээд бие даасан монгол хэлнүүд үүссэн үйл явц нь монгол хэл бүр өөрийн гэсэн онцлог бүхий түрэг хэлний нөлөө тусгалыг шингээж авсан гэдгийн баталгаа болдог. Жишээлбэл, халх-монгол хэлэнд өөрийн гэсэн түрэг хэлний онцлогтой байдаг нь *асаг* «амьтны доголсон нь» < түр. *ақсақ* «доглон» < түр. *ақса*- «догол-»; *илбээс* «загасны өгөөш; хавхны улавч» (эртний хэлбэр нь *ilbegesün) < түр. *илмек* ~ *илбек* «дэгээ» < түр. *ил*- «хатга-, зүү-»; *торомдой* «турамтай шонхор, хар нүдэн торомдой» < түр. *турумтай* «id»; *итлэг* «итлэг шонхор, алтан халбага шувуу, начин» < түр. *ителги* «id»; *явлаг* «яваг шар шувуу» < түр. *ябалақ, япалақ* «ууль»; *хад* «хад жимс» < түр. *қат* «жимс».

Буриад хэл ба буриад хэлний аялгуунуудад, ялангуяа баруун аялгуунд түрэг хэлний өвөрмөц шинж багагүй илэрдэг. Жишээлбэл, *бойног* «үхрийн омрууны дагуух сул арьс» < түр. *мойнақ* «id» < түр. *мойун* «хүзүү»; *бүхэ*- «идэгд-» < түр. *бөк* «хэтрүүлж ид-»; *жэрхэ*- «сэжиглэ-, гол-» < түр. *йиркен*-; *туюу* «нягтаршсан бөөм цас, шавар, морины туурайд наалдсан нягтаршсан цас, шавар» < түр. *туйуг* «туурай»; бар.-бур. *саажса* «бүсгүй хүний гээг» < түр. *сачы* «түүний үс»; бар.-бур. *соол* «пийшин, байшин» < сиб.түр. *соол, чувал* «камин зуух»; бар.-бур. *шишхан* «хатиг» < түр. *чыйықан* «id»; бар.-бур. *балаг* «жараахай, гүрцгий, нүцгэн жараахай» < түр. *балық* «загас» гэх мэт.

Түрэг хэлнээс орсон үг халимаг хэл болон халимаг хэлний аялгуунуудад хамгийн их тохиолддог. Жишээлбэл, халимаг хэлний *аю* «баавгай» < түр. *аю; ашу* «өш хонзон» < каз. *ашу; бурш* «чинжүү» < каз. *бұрыш; шалһ* «өвсний хадуур» < каз. *шалғы* «id» < каз. *шал*- «хад- цавч-»; *жсилк* «дарвуул» < түр. *желкен, жсилкэн* «id» < түр. *жел, жсил* «салхи».

Дээрх үгс нэлээд хожуу цаг үеийн түрэг, монгол хэлний холбоо хамаарлын илрэл юм.

Үүнээс харахад түрэг, монгол хэлний тохирдог нийтлэг шинж маш харилцан адилгүй байна. Нийтлэг тохирдог үгийн санг дор хаяж гурван бүлэгт хувааж болно. Үүнд: 1. Эрт ба хожуу үед түрэг хэлнээс монгол хэлэнд орсон үг; 2. Эрт ба хожуу үед монгол хэлнээс түрэг хэлэнд орсон үг; 3. Түрэг ба монгол хэлэнд нийтлэг тохирдог үг. Алтай хэл шинжлэл чухамдаа энэ талыг судлах ёстой учир өөр түвшний судалгаа шинжилгээний арга хэрэглэх шаардлагатай. Тиймээс түрэг, монгол хэлний тохирдог нийтлэг шинжийг одоогийн шатанд судлах ойрын хийгээд хойшлуулшгүй асуудал бол харилцан орсон үгийг тогтоох ба түрэг, монгол хэлний тохирдог нийтлэг уугуул шинжийг тогтоох явдал юм. Учир нь түрэг, монгол хэлний тохирдог нийтлэг шинж бүрэлдэн тогтоход хоёр хэлэнд харилцан үг орсон явц шийдвэрлэх үүрэгтэй биш гэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг болно.

Ашигласан бүтээл

- Щербак А.М.* Об алтайской гипотезе в языкознании // ВЯ. 1959. №6.
- Баскаков Н.А.* Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981.
- Roppe N.* Introduction to Altaic linguistics. Wiesbaden. 1965.
- Насилов Д.М.* Об алтайской языковой общности. К истории проблемы // Тюркологический сборник. 1974. М., 1978.
- Clauson G.* Turkish and Mongolian studies. L., 1962.
- Щербак А.М.* О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков // ВЯ. 1966. №3.
- Клоусон Дж.* Лексикостатистическая оценка алтайской теории // ВЯ. 1969. №5.
- Лигети Л.* Алтайская теория и лексикостатистика // ВЯ. 1971. №3.
- Дёрфер Г.* Базисная лексика и алтайская проблема // ВЯ. 1981. №4.
- Дёрфер Г.* Можно ли проблемы родства алтайских языков разрешить с позиций индоевропеистики? // ВЯ. 1972. №3.
- Doerfer G.* Türkische und Mongolische Elemente in Neuperschen. Bd 1. Mongolische Elemente in Neuperschen. Wiesbaden. 1963. S.51-105
- Герценберг Л.Г.* Об исследовании родства алтайских языков // ВЯ. 1974. №2.
- Рона-Таи А.* Общее наследие или заимствования? (К проблеме родства алтайских языков) // ВЯ. 1974. №2.
- Санжеев Г.Д.* Б.Я.Владимирцов – исследователь монгольских языков // Филология и история монгольских народов. Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова. М., 1958. С. 26.
- Рассадин В.И.* Монгольско-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. М., 1980.
- Булгакова-Баранникова А.А.* Сопоставительные материалы по лексике современного татарского и бурят-монгольского языков. // Сборник трудов по филологии. Вып., 3. Улан-Удэ, 1958.
- Хаджилаев Х.-М.* Очерки карачаево-балкарской лексикологии. Черкесск, 1970.
- Суюнчев Х.И.* Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977.
- Рассадин В.И.* О тюркизмах в бурятском языке. // К изучению бурятского языка. Улан-Удэ, 1969.
- Рассадин В.И.* О бурятско-тюркских языковых взаимоотношениях // Диалектология и ареальная лингвистика тюркских языков Сибири. Новосибирск, 1986.
- Рассадин В.И.* Тюркизмы в халха-монгольском языке. // Материалы по истории и филологии Центральной Азии. Вып. 5. Улан-Удэ, 1970.
- Рассадин В.И.* Тюркские лексические элементы в калмыцком языке. // Этнические по историко-культурные связи монгольских народов. Улан-Удэ, 1983.